

Bartłomiej Bartelmus
Biblioteka Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki
Politechnika Wrocławska
bartłomiej.bartelmus@pwr.edu.pl

Spisz — Pohronie — Bratysława, czyli o wędrówce przez Słowację w drodze do miasta lagun

Słowa kluczowe: podróż; Słowacja; Węgry; architektura; sztuka; górnictwo; Spisz; Pohronie; Bratysława

*„Tak naprawdę nie wiemy, co ciągnie człowieka w świat. Ciekawość?
Głód przeżyć? Potrzeba nieustannego dziwienia się? Człowiek,
który przestaje się dziwić, jest wydrążony, ma wypalone serce.
W człowieku, który uważa, że wszystko już było i nic nie może go zdziwić
umarło to, co najpiękniejsze — uroda życia”**

*Ryszard Kapuściński

Niech cytat ten rozpocznie opis podróży z sierpnia 2007 r., jakiej główny cel stanowiła Wenecja, przy czym zaznaczam, iż podróż ta biegła nieco nietypowym szlakiem: przez Słowację, Węgry i Słowenię. Jeden tekst nie jest oczywiście w stanie pomieścić opisu całości wyprawy z uwzględnieniem różnorodności miejsc odwiedzonych po drodze, ograniczam się zatem do pierwszego etapu, mianowicie Słowacji. Regionem położonym stosunkowo blisko naszego kraju jest Spisz, leżący u podnóża Tatr, a częściowo nawet zahaczający o Polskę. Dojazd z Wrocławia, gdzie mieszkam, do miasta Spiska Nowa Wieś, dla miłośnika kolei może przedstawiać się nieco skomplikowanie: zgodnie z rozkładem jazdy z 2007 r. wymagał on aż pięciu przesiadek. Niestety gdyby podjąć podróż podobnym szlakiem w dobie dzisiejszej okazałoby się to jeszcze trudniejsze, zwłaszcza że PKP zlikwidowały dwa bezpośrednie połączenia dzienne Polski ze Słowacją. W wyniku tego niedawno otwarte i wyremontowane przejście graniczne Zwardoń/Skalité straciło niemal rację bytu.

Il. 1. Widok Spiskiej Kapituły z katedrą p.w. św. Marcina, fot. B. Bartelmus.

Abstrahując od sposobu dojazdu z Wrocławia na Spisz, opis bogatego kulturowego krajobrazu tego regionu zacznę od Spiskiej Kapituły (słow. Spišská Kapitula, węg. Szepeshely, niem. Zipser Kapitel). Gminę tę utworzono w końcu XII w.¹, należy ona dziś do pobliskiego miasta Spiskie Podhradzie. Do czasów nam współczesnych jest to malowniczy, średniowieczno-nowożytny akcent na wzgórzu zlokalizowanym na obrzeżach miasta, z dominującą romańską katedrą p.w. św. Marcina (*Katedra svätého Martina*, il. 2).

Il. 2: Spiska Kapitula (Spišská Kapitula),
Katedra p.w. św. Marcina, fot. B. Bartelmus

Korpus nawowy kościoła oraz westwerk wybudowano w latach 1219-1235, a nie jak wcześniej sądzono, 1245-1273², południową spośród dwu wież w fasadzie ukończono w latach 1290-1291³. Głównego portalu katedry strzeże tak zwany biały lew, najstarsza rzeźba romańska z rejonu Spisza, we wnętrzu ponad portalem północnym zachowało się gotyckie malowidło ściennie z 1317 r., obrazujące koronację króla Węgier Karola Roberta d'Anjou (Andegawena)⁴.

Opuściwszy mury romańskiej katedry św. Marcina w Spiskiej Kapitulie wąską uliczką pomiędzy sadami owocowymi dochodzi się do Spiskiego Podhradzia (słow. Spišské

¹ CHALUPECKÝ, I. Spišská Kapitula. Charakteristika pamiatky, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1994, nr 5-6, s. 9.

² Por. LICHNER, J.; BORODAČ, L. *Die Kunstdenkmäler in der Tschechoslovakei. Slovakei*. Leipzig: Interdruck, 1979, s. 400; FIALA, A.; VALLAŠEK, A. Spišská Kapitula. Náčrt stavebných dejín, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1994, r. 5-6, s. 11.

³ JANOVSÁ M.; NOVOTNÁ M. Najnovšie výskumy v Spišskej Kapitulie, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2008, nr 3, s. 21-23.

⁴ LICHNER, J.; BORODAČ, L. dz. cyt., s. 400, 401; SPALEKOVÁ E.; SZÉKELY L. Korunovanie Karola Róberta Madonou v Spišskej Kapitulie, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2006, nr 2, s. 9.

Podhradie, węg. Sepesvárálja, niem. Kirchdorf). W mieście tym warto zwrócić uwagę na skrzący się w słoneczne dni (niestety w podtatrzańskim klimacie Spisza nie ma takich wielu w ciągu roku) białą ścian kościół parafialny (il. 3), z monumentalną, charakterystyczną dla regionu dzwonnica. Obecność przezroczy biforialnych i fryzów arkadkowych stanowi rodzaj nawrotu do form romańskich w dobie wczesnego renesansu.

*Il. 3. Spiškie Podhradzie (Spišské Podhradie),
Kościół par. p.w. Narodzenia Najświętszej
Marii Panny, fot. B. Bartelmus.*

Ze Spiskiego Podgrodzia autobusem linii podmiejskich dojechać można do imponującej wioski (dawnego miasta) na obrzeżach Popradu — Spiskiej Soboty (słow. Spišská Sobota, węg. Sepesszombat, niem. Georgenberg). Okres jej świetności przypada pomiędzy XIV a XVIII w., a niemieccy osadnicy, którzy obrali za patrona miasta św. Jerzego (niemiecka nazwa Georgenberg — „Góra św. Jerzego”) przyczynili się do jego dynamicznego rozwoju. Miasto posiadało kilkanaście cechów rzemieślniczych, wodociągi, drukarnię, otrzymało również przywilej na organizowanie jarmarków, które odbywały się w sobotę, stąd jego węgierska i słowacka nazwa. W XVIII w. miasto zdecydowanie podupadło, straciły bowiem znaczenie szlaki handlowe pomiędzy Węgrami i Polską a na ziemiach węgierskich wybuchały liczne powstania antyhabsburskie. Hamulcem rozwoju Spiskiej Soboty było również pominięcie miasta przy budowie linii kolejowej z Popradu do Koszyc w 1821 r. W dobie dzisiejszej istnieje wprawdzie niewielki, mocno zaniedbany przystanek Poprad-Spišská Sobota, jednak nikt z mieszkańców nie pamięta, kiedy zatrzymał się tu ostatni pociąg.

Dominantę założenia urbanistycznego Spiskiej Soboty stanowi zlokalizowany na rynku, gotycko-renesansowy kościół p.w. św. Jerzego (*farský kostol svätého Juraja*, il. 4). Posiada on wolno stojącą dzwonnica, dobudowaną w latach 1589-1598 przez mistrza

Ulricha Materna (Materera) z Kieżmarku⁵. Budowla reprezentuje późny renesans spiski, jej ciężka, kubiczna bryła oraz przezrocza tryforialne w górnej kondygnacji stanowią nawiązanie do odległych form romańskich, dach staje się niemal niewidoczny przez ukrycie go za attyką, co można uznać za swoistą cechę stylu Ulricha Materna⁶. Zbarokizowane wnętrze kościoła zawiera kilka poliptyków łączących późny gotyk snycerskich szaf środkowych i awersów skrzydeł wewnętrznych z wczesnym renesansem, inspirowanym grafiką i malarstwem krajów niemieckich w malarskich kwaterach skrzydeł⁷.

Il. 4. Spiška Sobota (Spišská Sobota), Kościół par.
p.w. św. Jerzego, fot. B. Bartelmus.

Nie sposób podczas wizyty na Spiszu pominąć położone około 20 km na północny wschód od Popradu miasteczko Kieżmark (słow. Kežmarok, węg. Késmárk, niem. Käsmark), powstałe przez połączenie kilku osad zasiedlonych przez osadników niemieckich i Słowaków. Do dnia dzisiejszego ma ono charakter wielonarodowy: zamieszkują je Słowacy, Romowie, Czesi, Węgrzy, Rusini, Ukraińcy, Polacy. Siedem wieków istnienia miasta w unikalny sposób znalazło odzwierciedlenie w architekturze i innych dziedzinach sztuki, przeto zwykło się nazywać Kieżmark „perłą architektury u podnóża Tatr”. Jedną z najstarszych „pereł” architektonicznych Kieżmarku jest bazylika p.w. Podwyższenia św. Krzyża (*Bazilika Povyšenia svätého Kríža*, il. 5). Kościół pierwotnie romański poddano przebudowie w latach 1444-1498, dobudowano wówczas między innymi monumentalną

⁵ LYKA, K. *Matern, Ulrich*, W: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, hg. von U. Thieme, F. Becker, Bd: 24: *Mandere — Möhl*, Leipzig 1968, s. 236; KRIŽANOVÁ, E. *Datovanie zvoníc na Spiši, Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1995, nr 4, s. 49.

⁶ Zob. STRUHÁR, A. *Geometrická harmónia historickej architektúry na Slovensku*. Bratislava: Vydavateľstvo Pallas, 1977, s. 140.

⁷ Np. poliptyk św. Jerzego w ołtarzu głównym (ok. 1513-1516), poliptyk św. Antoniego Pustelnika (ok. 1500-1503), poliptyk Najświętszej Marii Panny (ok. 1460-1470), tryptyk św. Mikołaja (ok. 1507-1510) czy poliptyk św. Anny Samotrzec (ok. 1508), zob. m. in. VACULÍK, K. *Gotické umenie Slovenska. Zvolenský zámok: maj — oktober 1975*. Bratislava: Slovenská národná galéria, 1975, s. 55; JIROUŠEK, L., LIPTÁK, M. *Spišská Sobota — Kostol sv. Juraja. Mestská pamiatková rezervacia*. Spišská Nová Ves, 2006, s. 46-102.

wieżę od strony zachodniej, istotne zmiany wprowadzono także w obrębie korpusu nawowego, którego wnętrze nakrywają trzy rodzaje sklepień gotyckich: krzyżowo-żebrowe, sieciowe i gwiaździste⁸.

Opodal bazyliki p.w. Podwyższenia św. Krzyża znajduje się wolno stojąca dzwonnica (il. 6), bardzo zbliżona do obiektu o tym samym przeznaczeniu przy kościele św. Jerzego w Spiskiej Sobocie. Obie dzwonnice łączy wspólne autorstwo wspomnianego wcześniej mistrza Ulricha Materna, przy czym dzwonnica w Kieżmarku jest starsza (1591)⁹. Znamienne dla stylu Ulricha Materna są przezrocza tryforialne oraz dekoracyjna attyka, górna kondygnacja dzwonnicy została pokryta sgraffito zawierającym herby: Habsburgów, królestwa Węgier i miasta Kieżmark.

Il. 5. Kieżmark (Kežmarok), Bazylika p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża, fot. B. Bartelmus.

Il. 6. Ulrich Matern, Dzwonnica bazyliki p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża, ok. 1591, Kieżmark (Kežmarok), fot. B. Bartelmus.

Wizytą w spiskim Kieżmarku zamykam wędrówkę po Spiszu i zapraszam do odwiedzenia położonego na obszarze środkowej Słowacji Pohronia. Region ten prezentuje również urozmaiconą panoramę historyczno-kulturową jak Spisz, uwagę przyciągnąć mogą zwłaszcza położone w górach kruszcowych miasta i miejscowości o ciekawej przeszłości związanej z górnictwem. Należy do nich Bańska Szczawnica (słow. Banská Štiavnica, węg. Selmecebánya, niem. Schemnitz, il. 7), zlokalizowana w jednym z rewirów górnictwa złota, na dwóch blisko ze sobą sąsiadujących wzgórzach. Ślady osadnictwa na tym terenie sięgają epoki żelaza, wiadomo, że w IX w. istniała tu osada założona u stóp góry

⁸ LICHNER, J., BORODAČ, L. dz. cyt., s. 380.

⁹ Tamże.

zwanej Glanzenberg¹⁰. Istnienie miasta potwierdzone jest źródłowo w XII i XIII w., zasiedlane było na szeroką skalę przez górników przybywających z Tyrolu, krajów niemieckich i czeskiej Kutnej Hory. Zasiedlanie Pohronia przez osadników z Czech i krajów niemieckich pociągało za sobą rozpowszechnianie nowych technik wydobywania kruszców z żył złoto- i srebronośnych, dzięki czemu Bańska Szczawnica szybko awansowała do rangi jednego z wiodących miast górniczych na Węgrzech, a nawet w Europie¹¹. Najstarsza wzmianka o kopalni złota i srebra w rewirze bańskoszczawnickim pochodzi z 1156 r., wiadomo, że ówczesna technologia wydobywania rud z żył rudonośnych opierała się na ręcznym odbijaniu skał za pomocą perlików, żelazek i kilofów w sztolniach poziomych i ukośnych, obróbki wydobytych rud również dokonywano ręcznie¹².

Il. 7. Bańska Szczawnica (Banská Štiavnica), Fragment miasta w okolicach Placu Świętej Trójcy, fot. B. Bartelmus.

W ciągu XV i XVI w. stosowanie nieco przestarzałych metod wydobywania i obróbki rud przyczyniło się do wzrostu kosztów eksploatacji i obniżania wynagrodzeń górników, co nie pozostało bez konsekwencji. W latach 1523-1525 miało miejsce powstanie górników, które rozszerzyło się także na inne miasta górnicze Górnych Węgier¹³. Odrodzenie górnictwa srebra i złota w rewirze bańskoszczawnickim nastąpiło dopiero w XVII w., stało się tak głównie za sprawą wdrożenia nowych technik drażenia szybów, odwadniania sztolni, odbijania skał i transportu urobku na powierzchnię ziemi. System kształcenia kadr górniczych w pełni sformalizowano jednak dopiero w 1735 r., kiedy węgierski inżynier (matematyk, geodeta, kartograf, astronom) Samuel Minkoviny założył szkołę górniczą w Bańskiej Szczawnicy¹⁴. Została ona w 1763 r. podwyższona do rangi Akademii

¹⁰ LABUDA, J. Počiatky banskej činnosti v Banskej Štiavnici, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1994, nr 5-6, s. 20-21.

¹¹ BARTA, I. I INNI. *Die Geschichte Ungarns*. Budapest: Corvina Verlag, 1971, s. 61; KOŚCIELAK, L. J. *Historia Słowacji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2010, s. 121.

¹² TIBENSKÝ, J. *Dejiny vedy a techniky na Slovensku*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 1979, s. 35.

¹³ KOŚCIELAK, L. J. dz. cyt., s. 175.

¹⁴ TIBENSKÝ, J. dz. cyt., s. 88.

Górnicej, stając się tym samym pierwszym ośrodkiem szkolenia kadry górniczej w Europie i najstarszą uczelnią techniczną na świecie¹⁵.

Do czasów nam współczesnych pod położonym na wzgórzach miastem w regionie Pohronia zachowały się dawne sztolnie eksploracyjne i wydobywcze, jedna z nich biegnie dokładnie pod głównym rynkiem, zwanym Placem Świętej Trójcy (*Námestie Najsvätejšej Trojice*), pośrodku którego wznosi się barokowa kolumna morowa (*Morový stĺp*, il. 8). Wystawiono ją w podzięce za pokonanie zarazy, jaka zdziesiątkowała miasto w latach 1710-1711. Dzisiejszy kształt nadał kolumnie w latach 1759-1765 rzeźbiarz pochodzenia włoskiego działający na Górnych Węgrzech, Dionisio Ignazio Stanetti¹⁶.

Il. 8. Dionisio Ignazio Stanetti, Kolumna Świętej Trójcy, 1759-1765, Plac Świętej Trójcy, Bańska Szczawnica (*Banská Štiavnica*), fot. B. Bartelmus.

Święta Trójca otoczona promienistą aureolą znajduje się w szczytowej partii pomnika, wieńczy rodzaj trójkolumnowej gloriety, wspartej na wysokim postumencie schodkowym. Na tym ostatnim umieszczono pełnoplastyczne posągi świętych: Barbary (patronki górników), Józefa, Rocha, Sebastiana (orędowników wiernych w zarazie), Franciszka Ksawerego i Katarzyny Aleksandryjskiej.

Na zakończenie tej krótkiej podróży przez Słowację zasadna wydaje się wizyta w stołecznej Bratysławie (słow. Bratislava, węg. Pozsony, niem. Preßburg, łac. Istropolis lub

¹⁵ TIBENSKÝ, J. dz. cyt., s. 101; KUCHTOVÁ, O. Prvá vysokoškolská učebnica baníctva na svete, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1995, nr 1, s. 34-36.

¹⁶ LICHNER, J; BORODAČ, L. dz. cyt., s. 358; ČELKOVÁ, M.; ČELKO, M. Dionýz Ignác Stanetti. *Výstavba morového Trojičného stĺpa v Banskej Štiavnici, Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1994, nr 5-6, s. 25-27.

Possonia), mieście przynajmniej trzech kultur (węgierskiej, niemieckiej i słowackiej). Dzieje miasta sięgają epoki neolitu, wtedy przypuszczalnie zostało zasiedlone wzgórze, na którym dziś stoi zamek¹⁷. Archeologicznie potwierdzone ślady osadnictwa pochodzą także z okresu lateńskiego, kiedy Celtowie założyli w rejonie wzgórza osadę (*oppidum*). Warownia mogła istnieć na wzgórzu w epoce państwa wielkomorawskiego, bowiem w Rocznikach Salzburskich jest ona wzmiankowana w 907 r. (bitwa pomiędzy Węgrami a Bawarami pod *Pressalauspurh*), kiedy rozpadło się państwo wielkomorawskie a wzgórze wraz z warownią znalazło się na terenie królestwa węgierskiego¹⁸. W XI-XII w. na wzgórzu wybudowano bazylikę wczesnoromańską oraz *palatium*, bazylika ta była najważniejszą świątynią w mieście, aż do wzniesienia katedry p.w. św. Marcina (*Dóm svätého Martina*)¹⁹, w zamku bito również monety z napisem *Preslava civitas*. Znacząca rozbudowa obwarowań i samego zamku miała miejsce za panowania cesarza Zygmunta Luksemburskiego w latach 1427-1434, ze względu na nękające Europę środkową najazdy husytów i na fakt wyboru Bratysławy na rezydencję cesarską²⁰. Z tego właśnie okresu zachowała się monumentalna brama wjazdowa, dziś stanowiąca główne wejście na teren zamku (il. 9).

Il. 9. Bratysława (Bratislava), Brama wjazdowa zamku, fot. B. Bartelmus.

¹⁷ PISOŇ, Š. *Hrady, zamky a kaštiele na Slovensku*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 1977, s. 67; LICHNER, J; BORODAČ, L. dz. cyt., s. 364; ŠÁŠKY, L. *Premeny bratislavského hradu, Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1993, nr 5, s. 6.

¹⁸ EHM, J. I INNI. *Československé hrady a zámky*. Praha: Nakladatelství Orbis, 1972, s. 110; PISOŇ, Š. dz. cyt., s. 67; LICHNER, J.; BORODAČ, L. dz. cyt., s. 365; ŠÁŠKY, L. dz. cyt., s. 8.

¹⁹ HAJDUCH, J. *Slovenské hrady*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 1972, il. 7-13; PISOŇ, Š. dz. cyt., s. 68; ŠÁŠKY, L. dz. cyt., s. 9.

²⁰ VASILIAK, E. *Nad hrady a zámky*. Praha: Olympia, 1970, nr 10; PISOŇ, Š. dz. cyt., s. 68; LICHNER, J; BORODAČ, L. dz. cyt., s. 365.

Kształt czteroskrzydłowy z wieżami w narożach nadano zamkowi również w XV w.²¹, jednakże w latach 1552-1562 dokonano gruntownej przebudowy renesansowej, według planów sporządzonych przez architektów włoskich (Pietro Ferrabosco, Antonio Voltolino, Bartolomeo Inisgado): przekształcono między innymi krużganki wokół dziedzińca, wnętrza przykryto nowymi drewnianymi stropami, wypełniono dekoracjami sztukatorskimi i freskowymi (w latach 1563-1570, autorzy: Giulio Licinio da Pardanone, Maciolamus Ulisses Romanus) a w skale wydrążono studnię o głębokości 85 m²². Kolejnej gruntownej przebudowy dokonano w latach panowania cesarzowej Marii Teresy (1751-1766), z którego to przekształcenia zachowały się elewacje zewnętrzne skrzydeł (il. 10) oraz klatka schodowa wypełniona złoconymi sztukateriami²³.

Il. 10. Bratislava (Bratislava), Fragment elewacji jednego ze skrzydeł zamku, fot. B. Bartelmus.

W tym samym czasie inżynier Wolfgang von Kempelen zaprojektował pierwszy wodociąg dla zamku. Przekształcona w okresie baroku rezydencja padła ofiarą pożaru w 1890 r., kiedy pełniła funkcję koszar. Przez ponad pół wieku od tej daty zamek prezentował się jako ruina górująca nad panoramą miasta, po I wojnie światowej wykonano kilka projektów jego odbudowy, jednak żadnego z nich nie zrealizowano. Odbudowa zniszczonej rezydencji miała miejsce dopiero w latach 1953-1961²⁴, zamek wówczas w znacznym stopniu zatracił swój dawny wygląd. Na niefortunnej odbudowie najbardziej ucierpiał dziedziniec, w którym poza dwiema kondygnacjami krużganków arkadowych (jedną przeszkloną!) dominuje architektura lat 50. XX w.

²¹ FIALA A.; SEMANKO A. K architektúre gotického paláca Bratislavského hradu, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1993, nr 3, s. 21-23.

²² EHM, J. I INNI. dz. cyt., s. 110; PISOŇ, Š. dz. cyt., s. 70; LICHNER, J.; BORODAČ, L. dz. cyt., s. 365; ŠÁŠKY, L. dz. cyt., s. 11.

²³ EHM, J. I INNI. dz. cyt., s. 113; PISOŇ, Š. dz. cyt., s. 73-76; LICHNER, J.; BORODAČ, L. dz. cyt., s. 366; ŠÁŠKY, L. dz. cyt., s. 12.

²⁴ PISOŇ, Š. dz. cyt., s. 77-80.

Wizytą na wzgórzu zamkowym w Bratysławie kończymy krótką wędrowkę po Słowacji. Była ona okazją do poznania trzech podtatrzzańskich miejscowości na Spiszu, miasta Bańska Szczawnica w rewirze górnictwa złota i srebra na Pohroniu oraz dość lapidarnego zapoznania się z miastem stołecznym Bratysława. Wiadomo, że opis ten nie jest wyczerpujący, słuszny byłby przykładowo zarzut pominięcia przy prezentacji Spisza miasta tak ważnego i bogatego pod względem historyczno-kulturowym, jak Lewocza. To ostatnie miasto jednak, ze względu na swoje bogactwo historyczno-kulturowe zasługuje na osobny artykuł, nie sposób nawet w maksymalnym zarysie zamieścić jego opisu w szeregu z innymi miastami i miejscowościami Spisza, czy tym bardziej całej Słowacji. Zaprezentowany tu opis może być propozycją zarówno jednej z ciekawych wycieczek na Słowację, jak i opracowania trasy, na jakiej Słowacja byłaby jedynie etapem podróży (tak było w moim przypadku, skoro ostateczny cel stanowiła odległa Wenecja), a także stać się punktem wyjścia do dyskusji nad zagadnieniami krótko tu zasygnalizowanymi, celem ich uszczegółowienia.

Bibliografia:

1. BARTA, I. I INNI. *Die Geschichte Ungarns*. Budapest: Corvina Verlag, 1971.
2. CHALUPECKÝ, I. Spišská Kapitula. Charakteristika pamiatky, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1994, nr 5-6, s. 9-10.
3. ČELKOVÁ, M.; ČELKO, M. Dionýz Ignác Stanetti. Výstavba morového Trojičného stĺpa v Banskej Štiavnici, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1994, nr 5-6, s. 25-28.
4. EHM, J. I INNI. *Československé hrady a zámky*. Praha: Nakladatelství Orbis, 1972.
5. FIALA A.; SEMANKO A. K architektúre gotického paláca Bratislavského hradu, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1993, nr 3, s. 21-23.
6. FIALA, A.; VALLAŠEK, A. Spišská Kapitula. Náčrt stavebných dejín, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1994, r. 5-6, s. 11-13.
7. HAJDUCH, J. *Slovenské hrady*. Martín: Vydavateľstvo Osveta, 1972.
8. JANOVSÁ M.; NOVOTNÁ M. Najnovšie výskumy v Spišskej Kapitule, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2008, nr 3, s. 21-27.
9. JIROUŠEK, L., LIPTÁK, M. *Spišská Sobota — Kostol sv. Juraja. Mestská pamiatková rezervácia*. Spišská Nová Ves, 2006.
10. KOŚCIELAK, L. J. *Historia Słowacji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2010.
11. KRIŽANOVÁ, E. Datovanie zvoníc na Spiši, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1995, nr 4, s. 46-49.
12. KUČTOVÁ, O. Prvá vysokoškolská učebnica baníctva na svete, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1995, nr 1, s. 34-36.
13. LABUDA, J. Počiatky banskej činnosti v Banskej Štiavnici, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1994, nr 5-6, s. 20-21.
14. LICHNER, J.; BORODAČ, L. *Die Kunstdenkmäler in der Tschechoslowakei. Slovaei*. Leipzig: Interdruck, 1979.
15. LYKA, K. *Matern, Ulrich. W: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, hg. von U. Thieme, F. Becker, Bd: 24: Mandere — Möhl, Leipzig 1968, s. 236.
16. PISOŇ, Š. *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*. Martín: Vydavateľstvo Osveta, 1977.
17. SPALEKOVÁ E.; SZÉKELY L. Korunovanie Karola Róberta Madonou v Spišskej Kapitule, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2006, nr 2, s. 9-13.
18. STRUHÁR, A. *Geometrická harmónia historickej architektúry na Slovensku*. Bratislava: Vydavateľstvo Pallas, 1977.

19. ŠÁŠKY, L. Premeny bratislavského hradu, *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 1993, nr 5, s. 6-12.
20. TIBENSKÝ, J. *Dejiny vedy a techniky na Slovensku*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 1979.
21. VACULÍK, K. *Gotické umenie Slovenska. Zvolenský zámok: maj — oktober 1975*. Bratislava: Slovenská národná galéria, 1975.
22. VASILIAK, E. *Nad hrady a zámky*. Praha: Olympia, 1970.